# ARKEOLOJİ; GEÇMİŞ, ZAMAN VE KURAM
## *ARCHAEOLOGY; PAST, TIME AND THEORY*

Serdar ÖZBİLEN
Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
*PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Literature, Department Of Archaeology*

serdarozbilen1@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4061-5897

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

**Makale Türü-*Article Type* : Derleme Makale - Compilation Article**
**Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.01.2020**
**Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.02.2020**
**Sayfa-*Pages* : 41 – 65**

*This article was checked by* Viper or :::plagium™

***Atıf – Citation:*** ÖZBİLEN, Serdar, "Arkeoloji; Geçmiş, Zaman ve Kuram", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 41 - 65.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020
41 – 65
*Makale Türü: Derleme Makale*

# ARKEOLOJİ; GEÇMİŞ, ZAMAN VE KURAM
## *ARCHAEOLOGY; PAST, TIME AND THEORY*

Serdar ÖZBİLEN

**Öz**

Arkeoloji bilimi geçtiğimiz yüzyıllarda kutsal kitapta adı geçen yerleri bulmaya yönelik olarak bazı gezginlerin seyahatleri ile başlamış, daha sonraları ise kıymetli eşya bulmak amaçlı bir evreye bürünmüştür. Arkeoloji, bu sürecin sonunda bilimsel bir evrenin ilk aşamalarını aralamayı başarmıştır. Bilimsel yolun en büyük belirtilerinden birisi de bilgi birikimi ile ilerliyor olmasıdır. Arkeoloji biliminin tarihsel stratigrafisine baktığımızda bunu iyi bir şekilde görebilmekteyiz. Bu çalışmamızda arkeolojinin tanımı, doğuşu, hedefleri, dünyadaki gelişimi ile bu doğrultuda ortaya atılan kuramlara bakacağız.

**Anahtar Kelimeler:** Arkeoloji, Art-Süreçsel, Geçmiş, Kuram, Süreçsel.

**Abstract**

The science of archaeology has begun with the travels of some travellers in the past centuries in order to find the places mentioned in the bible book, later on, it took a stage to find precious goods. Archaeology succeeded in opening up the first stages of a scientific period. One of the biggest signs of the scientific path is that it is progressing with the accumulative knowledge. When we look at the historical stratigraphy of archaeological science, we can see this in a good way. In this study, we will look at the definition of archaeology, its birth, its goals, its development in the world and the theories put forward in this direction.

**Keywords:** Archaeology, Art-Processual, Past, Processual, Theory.

### Giriş

Arkeoloji kelimesinin etimolojisine baktığımızda, Antik Yunanca'da eski anlamına gelen "*arkeo*" ve bilim anlamlarına gelen "*logos*" kelimelerinden oluşur, geçmişin bilimi anlamına gelir[1]. Türkçeye "Eskinin (Geçmişin) Bilimi" olarak çevrilebilir. Arkeoloji esasen insanlık tarihinin kültürel geçmişini, kültürel değişimi ve onların birbirleriyle olan ilişkilerini konu alır. "Kazı ve

[1] Ökse, 2007: 181.

yüzey araştırması gibi teknikler ve analizler kullanarak, yazılı kaynaklar ve her türlü somut kalıntılar üzerinden insanlığın geçmişini araştıran bilim dalı" olarak tanımlanabilir[2]. Her şeyden önce arkeoloji, Türk Dil Kurumu sözlüklerinde ifade edildiği şekliyle, bir *'kazı bilimi'* değildir; bu sözcüğü tam olarak Türkçeye uyarlarsak, 'eskinin (arkhaios), yani geçmişin bilimi'dir. Arkeolojinin de aynı şekilde geçmişi konu alan tarihten ve sanat tarihinden ayrılan birçok önemli yanları vardır: Arkeoloji, geçmişte meydana gelmiş olayların sebep sonuç ilişkilerini ve sadece geçmişte yapılmış eserleri araştırmakla kalmaz, aynı zamanda geçmişte insan eliyle yapılmış her türlü malzemeyi araştırır, bulur ve inceler[3]. Bizden önceki insanların yaşamlarının anlaşılmasında önemli bir görev gören arkeoloji, en eski aşamalardan başlayarak insanın oluşturduğu somut belgelerin yardımıyla geçmişe ışık tutmakta ve zaman içinde yok olmuş olan kültürlerin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır[4]. Arkeolojinin amacı insanlığı anlamak olduğundan, kendisi insanla ilgili bir disiplindir ve beşeri bir çalışmadır. Aynı zamanda insanın geçmişini ele aldığından ötürü tarihi bir bilimdir. Fakat yazılı tarih çalışmalarından temel bir farkı vardır: Arkeologların gün ışığına çıkardığı buluntular bize ne düşünmemiz gerektiğini doğrudan söylemezler. Tarihi kayıtlar fikir beyan eder, açıklama önerir, yargıya varır[5]. Geçmişte neler olduğunu anlayabilmek için o dönemden bize kalan her şey, küçük bir seramik parçası, bir kemik alet veya bir mimari temel kalıntısı arkeologlar için önemlidir[6]. Arkeolojik sınıflandırmanın ilk esası fonksiyonelliktir. Her bir arkeolojik veri insan eyleminin, genelde insanın toplumsal olarak onaylanmış kimi amaçlarını tatmin etmek üzere yapılan bir eylemin sonucudur[7].



Geçmiş, zaman ve kuram kavramları ile iç içe geçen arkeoloji bilimi geçtiğimiz yüzyıla göre kullanmış olduğu teknikler açısından kabuğunu kırmış ve büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Günümüzde disiplinler arası çalışmaların büyük önem kazandığı ve arkeolojinin de bundan faydalandığı görülmektedir.

**Geçmiş**

Arkeolojiyi, geçmişi zamanın maddi verilerine bakarak, medeniyetin gelişim sürecini gelecek kuşaklara katkıda bulunmak amacıyla anlamaya ve yorumlamaya çalışan bilim dalı olarak tanımlayabiliriz. Buna göre arkeoloji'den beklenen şey "geçmişe ait bir şeyler bulmak" değil, geçmişi anlayabilmek için mevcut verileri, günümüzde yaşayan insanların kültürel birikimlerine katkıda bulunacak, onların bu gelişim süreci içindeki yerlerini anlamalarına ve sonuçta bunun idrakini sağlayıp bu birikimi gelecek kuşaklara iletmektir. Geçmiş karışık, karışık olduğu kadar çok boyutlu bir olgudur. Nasıl ki günümüzde çok çeşitli, kendi içinde değişiklikleri olan bir yaşam biçimi varsa, geçmiş için de durum böyledir[8]. Geçmiş, gerek kamusal ve özel kararların gerekse adalet ve sorumlulukların ötesinde, kolay bir şekilde

[2] Gölbaş, 2016: 302.
[3] Zoroğlu, 2013: 66.
[4] Arsebük, 2014: 7.
[5] Renfrew - Bahn, 2017: 13.
[6] Özdoğan, 2011a: 20.
[7] Childe, 2019: 46.
[8] Özdoğan, 2006: 43, 44, 82.

üstesinden gelinemez bir şey barındırır. Bu durum, entelektüel bilinç ve ahlaki erdemler tarafından bastırılabilir sadece, ancak hep orada olup; en beklenmedik durumlarda bile kendini hatırlatan bir anı ve hatırlanmak istenmeyen bir olayı çevreleyen bir bulut misali bugünün peşini bırakmaz[9]. Geçmiş, olaylar dizisinin doğrusal bir açıklamasından daha karmaşıktır; bir de doğrusal olmayan bir biçimde bize çarpan maddesel tarihte geçmiş eylemlerin mirası, geçen bin yılın tortusu vardır[10]. Geçmişi anlamak demek işleyen sürecin hep bugünkü gibi aynı olmadığını da bilmek demektir ve bu, gelecekte de mutlaka aynı olmayabileceğini gösterir. Bu yönüyle geçmişe bakmak, kökleşmiş fikirlere şüpheyle bakılmasına ortam hazırlayabilir[11].

Arkeolojide bir "şeyi" keşfetme arzusu, "bütünü" anlama arzusunun önüne geçtiğinden bu yana "köken" düşüncesi, keşfetme ile bir tutulur hale gelmiş, sabit bir fikir olmuştur. Hâlbuki "keşif" kronolojide değil, kurulum mekaniğinde saklanır[12]. Arkeoloji yıkıcıdır, çünkü kazı sürecinde nesneler ile bağlamlar arasındaki ilişkileri altüst eder, bu nedenle keşif sürecinin yorumlardan ayrı tutulması ileride yapılacak yeniden yorumlama ve verilerin denetlenmesi olasılığını sınırlar[13]. Bu anlamda arkeolojiden beklenen en önemli şey, buluntuların yorumlanmasıdır[14]. Foucault bunu şu şekilde dile getirir: "Arkeoloji, söylemlerin içinde saklanan veya açıkça görünen fikirleri, temsilleri, imajları, temaları, saplantıları değil de bu söylemlerin kendilerini kurallara uyan pratikler olarak tanımlamaya çalışır. Arkeoloji icatların araştırılması değildir. Ancak bu, düşünmenin yaklaşık olgularına ve bir çoğunun, belirli bir dönemde, tekrarladığı şeylerin yekpareliğine başvurmak için değildir. Daha önce hiç kimsenin düşünmediği, fakat yeniden ele alınmış söylemsel bir pratiğin gün yüzüne çıkarılmasıdır. Arkeoloji, söylemsellik içeren ve söylemsel olmayan birimlerin, politik, pratik olaylar ve ekonomik süreçler gibi oluşumlar arasındaki ilişkileri de gösterir"[15]. Aynı şekilde arkeologlar da bugün, geçmişe ait nesneleri çeşitli yollarla tanımaktadır. Bir kısmı nesne verilerinin çok kültürlü karşılaştırmasını tartışırken; diğer bir kısım, yerel anlamların uygun bir bağlam dahilinde yorumlanmasını tartışmakta, bir kısmı ise geçmişteki aktörlerin fenomenolojik deneyimlerinin yeniden canlandırılmasının mümkün olduğunu tartışmaktadır[16].



Kanıt olmadan oluşturulan tarih anlayışı mümkün olmadığı için, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntılarının arkeologlar tarafından "değerlendirilmesi", "yorumlanması" veya açıklanmaya çalışılması, arazi faaliyetlerinden sonra masa başında gerçekleştirilmesi gereken zorunlu bir faaliyettir. Bu yorumlama ve açıklama girişimi sırasında, arkeolojinin doğasında, eldeki fosil iskeleti ete büründürme, dolayısıyla arkeolojik verilerin ötesinde bir kurgu yapma çabası ve zorunluluğu vardır. Aksi yöntemlerle yapılan bir arkeoloji, "geçmiş"i sadece tanımlayan bir arkeolojiden ibaret olur ki, bu da arkeolojinin "geçmiş"i ancak açıklamak gibi bir sorumluluğu yoksa

[9] Sarlo, 2012: 9.
[10] Hodder, 2018a: 174.
[11] Tosh, 1997: 8.
[12] Kortanoğlu, 2018: 19.
[13] Hodder, 2018b: 26.
[14] Braidwood, 1995: 3.
[15] Foucault, 2014: 164, 170, 190.
[16] Hodder, 2018a 31-32.

haklı olarak neden yapıldığı sorununu gündeme getirir[17]. Bugün bile elimizde olanın geçmişi tümüyle yansıttığını veya bizim için değerli olan tek bir anıtın antik dönemde de sayısız benzerlerinden önemli olduğunu düşünmek büyük bir hatadır[18]. Arkeolojinin; işlemiş, işleyen, işler halde olan ve işlemek zorunda olan yöntemleri vardır: Düzeni sever, bulur, belgelendirir, sınıflandırır, değerlendirir, karşılaştırır ve söyler. Karşılaştırmakla yani bağlamakla ilişkili bir haldedir. Çünkü benzeri veya karşıtı ile kesin bir varoluş ilişkisi içerisindedir. Bu onun en temel yapıyı kurduğu an'dır[19]. Bu yüzden geçmiş ve şimdiki zaman arasında diyalektik bir ilişki vardır: geçmiş, şimdiki zamana dayanarak yorumlanır. Geçmiş, şimdiki zamanı eleştirmek ve sorgulamak amacıyla da ele alınabilir. Böyle bir perspektifle, geçmiş ve şimdiki zaman bağlamları hakkında birbirleriyle ilişki içinde eleştirel değerlendirme yapmak, ikisini de daha iyi anlamamızı sağlar[20]. Geçmiş, sadece geçmiş olarak, bizler için ulaşılamayacak bir şeydir; kaybolup gitmiştir, yoktur artık, onunla olamayız. Fakat halen var olan kalıntılarına, izlerine, zamanın ve insanların yıkımından kurtulmuş yapılara, eserlere, yazılı dokümanlara bakarak onu yeniden canlandırmaya uğraşırız. Ancak nesnel tarihçilik, insanların yaşadığı tarih, tarihçilerin yazımına aldırmaz; tarihçi için değersiz olan şeyleri hatırlatır, en önemli dokümanları, en güzel yapıları, en saygıdeğer eserleri korkusuzca yıkar. Tarihçilere bıraktığı miras ise, onların ihtiyaç duyduklarının küçük olan unsurlarıdır. Bu bakımdan geçmişi yeniden kurma hep kuşkulu olagelmiştir[21].



Geçmişi içsel mantığı açısından anlama fikri birkaç sorunu beraberinde getirir: ilki, geçmişte yaşananları anlayabilmek için tekrar kurulmak istenenin karmaşık şeklini basite indirgemek; ikincisi ise, geçmişe bir öznenin bakış açısından ayna tutulduğunda ve öznelliğe bir miktar yer verildiğinde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren literatürde amaçlanan birinci tekil şahıs anlatısı ve dolaylı serbest söylemden kaynaklanan olanaklardır[22]. Paradoksal bir yapı içeren geçmiş, her zaman değişimle ilgilenmekte hala en faydalı analitik araçtır. Bugün, geçmişin kalıbıyla yoğrulmakta ancak bir yandan geçmişi de sürekli yeniden yaratmaktadır[23]. Bu yönüyle "*Resmileşmiş Toplumsal Geçmiş*", günümüzün paradigmasını meydana getiren sınırları oluşturduğundan daha bir belirgindir. Resmileşmiş toplumsal geçmiş, bugünkü tartışmalarda ve belirsizliklerde bir temyiz mahkemesi işlevi görmeye eğilimlidir. Bu da iki ayrı soruyu gündeme getirir: Bu haliyle geçmişin yorumlanması nasıl kabul edilir ve geçerli kılınır? Bir arada var olan zaman dizimsel olan ile zaman dizimsel olmayan geçmiş arasındaki bir arada var olan tarihsel kronolojiler ile tarihsel olmayan kronolojiler arasındaki ayrım çizgileri nerede çizilir[24]. "Geçmiş", 'bundan böyle el önünde bulunmayan' ya da 'henüz el önünde olsa da "şimdi" üzerinde "etkisi" bulunmayan demektir. Şüphesiz 'geçmiş olan' olarak 'tarihsel olan' karşıt bir imlem de bulundurur ve buna göre 'tarihten kaçılamaz' deriz.

[17] Çevik, 2005: 76.
[18] Boardman, 2005: 27.
[19] Kortanoğlu, 2018: 9.
[20] Hodder - Hutson, 2010: 292.
[21] Koyre, 2000: 246.
[22] Sarlo, 2012: 16.
[23] Carr, 2011: 13.
[24] Hobsbawm, 2001: 19, 27, 29, 37.

Buradaki tarih geçmiş demek olan, fakat yine de halen etkisini devam ettiren demektir. Her zaman olduğu gibi, geçmiş olan olarak tarihsel olan "şimdi" ve "bugün" edimsel olanın anlamında "şimdi" ile olumlu ya da yoksunluklu bir etki ilişkisi içinde anlaşılır. Böylece "geçmiş"in önemli bir çifte anlamı vardır. Geçmiş olan geri alınamayacak bir yolda daha önceki bir zamana aittir; o dönemdeki olaylara ait olmuştur ve buna karşın henüz "şimdi" el önünde bulunuyor olabilir[25]. Geçmişle ilgili her yeni bulgu, şimdiyle ilgili düşüncelerimizi ve gelecekle ilgili beklentilerimizi değiştirmektedir; diğer yandan şimdiki zamanın koşullarında ve gelecek beklentilerde meydana gelen her değişim, geçmiş algımızı yeniden gözden geçirmemize yol açmaktadır[26]. Heideggere'e göre geçmişe yapılan koşu, mevcut olanın kendi en son olanağına doğru olan koşusudur. Bu "-e doğru koşu" ciddi ise, bu koşu içinde bizzat kendisi yeniden "hala-var olmaya" gönderilmiş olacaktır. Bu, var olmanın, yeniden hala var olan, kendi gündelikliğine gelmesidir; yani ki asıl "nasıl" olarak geçmiş, "nasıl"ı içinde gündelikliği ortaya çıkarır, hareketliliği ve işleyişi içinde onu "nasıl"a götürür. Her "ne", her çaba, her tasarı onu yeniden "nasıl"a taşır[27].

**Zaman**

Descartes'tan Kant'a ve ondan sonrasına kadar devam eden oldukça bilinen bir teoriye göre, insanlar doğuştan, olayları birbirleriyle anlamlandırmanın özel halleriyle donatılmışlardır ve bunlardan birisi de zamandır[28]. Zamanı ölçme mekanizmalarının değişmesi, zamanı ve sosyal süreci nasıl anladığımız ve nasıl algıladığımızı; zamanı nasıl algıladığımızın değişmesi, bulunduğumuz yeri nasıl anladığımıza ilişkin değişiklikleri etkilemiştir[29]. Poincare, bunu şu şekilde dile getirir: "Geçmişte, "A, B, C, D olaylarına bir nedenlik bağıyla bağlı bir şekilde göz atmak için birtakım nedenler olduğuna inanıyorsam, bunları neye göre A B C D nedenlik dizilimine ve aynı zamanda A, B, C, D kronoloji sırasına göre sıraya koymalı da, başka bir sıraya göre dizmemeli? Örneğin, A ve D fiilleri yorumlanırken farklı duyguların tesiri altında kalınacağından A'ya başlangıç sebebi, D'ye de en son etkilenen gözüyle bakılacağından, A'yı zincirin başına, D'yi de sonuna koymaktayız. Bu durumda niçin B'yi C'den önce almalı da, C'yi B'den önce almamalı? Bu olayı çözümlemede, ya bir gün kanunun doğru olmadığı ortaya çıkarsa, yani iki olay arasındaki etkinin her zaman sabit olmadığı görülürse?



[25] Heidegger, 2004: 533.
[26] Breisach, 2009: 16-17.
[27] Heidegger, 1996: 83.
[28] Elias, 2000: 61.
[29] Wason, 2018: 365-366. 1522 yılının Eylül ayında, ünlü gemi kaptanı Ferdinand Magellan'ın, ilk defa dünyayı yelkenli bir tekne ile keşfetmeyi amaçladığı seferinden geri kalan tek gemi, üç yıl sonra İspanya'nın San Lucar Limanına demir atmıştı. Geminin kaptanı Sebastian del Cano, yeniden ülkesine geri gelmenin verdiği sevinç ve keyifle toprağı öpmeye başlamıştı. İzleyen günlerde, gemicilerin düzenli tuttukları seyir defterleri ve gemi takviminin, karada kalanlar ile uyum sağlamadığı büyük bir hayretle görülmüştür. Gemicilerin takvimlerinin İspanya takviminden bir gün eksik çıktığı görülmüştür. Olayı başından beri asık suratla takip eden Katolik Kilisesi, sonunda aradığı fırsatı bulmuş, yitirilen bir günün ve bu nedenle, üç yıl boyunca yanlış kutlanan dini bayram günlerinin hesabını sormaya başlamıştır. Gemicilerin bu bir günü nerede ve nasıl yitirdikleri sorunu uzun bir süre çözümsüz kalmış, daha sonraki yüzyıllarda ünlü yazar Jules Verne'nin yapıtlarına konu olmuştur (Teber, 1995: 52).

Bu durumda bilim dilini değiştirerek yeni arayışlara ve teorilere yönelecektir"[30].

"Zaman" hakkında fikir yürütürken denk geldiğimiz bir zorluk da, sınıflandırma yöntemi olarak sorgulamadan kullanıp durduğumuz zihinsel çekmecelerden herhangi birine "zamanın" öyle kolay kolay uymamasıdır. Bu nedenle tarih verme, "zaman belirleme" çabaları, sosyal ve doğal/fiziksel olarak bölünmüş bir dünya kavrayışından veya "özne" ve "nesne"ye ayrılmış bir dünya yaşantısından hareketle anlaşılamaz[31]. Geçmişin tekrar eskisi gibi kurulmasına yönelik yapılan iki eleştiri dikkati çekmektedir. Birincisi Alman ekolünce varlığı bilinen Hermeneutik ve ikincisi de Fransiz ekolü olan Annales'dır. "Hermeneutik"e ilk defa Schleiermacher'in İncil yorumlarında rastlanır. Ona göne hermeneutik, düşünme pratiklerini, onları ortaya koyanları ile bağdaştırarak ve onlarla özdeşlikler kurarak yeniden zihnimizde yaratma biçimidir. Bu ekol, pozitivist tarih algısını, geçmişte olanları anlayabilmek için sadece somut verilerin yetmeyeceği, bütün bu olanlara ilaveten, geçmişi anlamanın, tarihi kurmada etkili olabileceği hipotezinden yola çıkarak eleştirir. Bu çizgi Dilthey ile birlikte sözel anlama yönelir ve yazılı yapıtların döneminde görülen tinsel yaşam biçiminde anlamlandırıldıkları tinsel anlamda değerlendirilmeleri gerektiğini savunur. Braudel'in Akdeniz Dünyası adlı eserinden bilinen Annales ekolü ise tekdüze belgeci bir anlatımı eleştirerek, geleneksel akımın yerini sorun merkezli çözümleyici tarih anlayışının alması gerektiğini ve bunu ortaya koyabilmek için diğer bilimlerle iş birliği yapmanın önemli olduğunu vurgular. Postmodern dönemde ise Foucault'un, tarihsel ve sosyal gelişmeleri yönetimin yerini sağlamlaştırmak amacıyla bir geçki olarak kabul ettiği fikri tarih yazımında iktidar algısının yeniden düşünülmesini şart kılmıştır. Modern tarih yazımına göre postmodern tarih yazımının temel noktası, daha ayırıcı bir yöntem ile geçmişin algılanması, büyük ve açık olmayan bir "biz"in tarihinden çok daha kısıtlı bir "biz"in ve "ben"in geçmişi ilgi görmeye başlamış olmasıdır[32].



**Kuram**

Arkeolojik çalışmaların bir kuram dahilinde başlaması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir[33]. Arkeolojik kuram yeni sayılan bir terimdir. 1960'lara kadar arkeolojinin sadece pratiğe yönelik bir çalışma şeklinde olduğu düşünülebilir, kazı çalışması yapabilmek için yeterli bir el becerisi, tecrübe ve

[30] Poincare, 1997: 37, 207. Hitit Kralı I. Murşili'nin Babil'i fethi için "Ultra-Kısa Kronoloji" MÖ 1499, "Kısa Kronoloji" MÖ 1531, "Orta Kronoloji" MÖ 1595 ve "Uzun Kronoloji" MÖ 1651, "Kısaltılmamış Kronoloji" ise Babil I. Hanedanlığı'nın sonunu MÖ 1733 şeklinde vermektedir. Demek ki araştırmalar, Hammu-rapi'nin yönetimi ve I. Murşili tarafından Babil'in yıkılışı için altı değişik tarih, aşağı yukarı 230 yıllık bir sapma vermektedir. Buradaki asıl sorun, mevcut karanlık zaman aralığının uzunluğu, bunun hangi kronolojik varsayımlara göre düzenleneceği, "Karanlık Çağ" uzunluğunun neye göre çeşitlendirilip, ortaya konacak kısa zaman aralıklarının neye göre belirleneceğidir. Dolayısıyla da "Karanlık Zaman Aralığı" oldukça değişik hesaplanmaktadır. "Ultra-Kısa Kronoloji" ile "Kısa Kronoloji" bu karanlık devri 0 ile 20 yıl arasında, "Orta Kronoloji"de yaklaşık 85 yıl, "Uzun Kronoloji"de yaklaşık 140 yıl ve "Kısaltılmamış Kronoloji"de yaklaşık 220 yıl vermektedir (Eder, 2009: 196).

[31] Elias, 2000: 20-21.

[32] Şimşek - Pamuk, 2011: 23-25.

[33] Matthews, 2001: 225.

sorun çözebilme yetisi yeterli görülürdü[34]. Arkeoloji, sosyal ve beşeri bilimler ile doğa bilimlerinin tam ayrımında yer alır[35]. Arkeoloji biliminin bu şekilde sınıflandırılmasındaki temel etmen, tamamen teknik yöntemlerle ele alınan buluntulardan devam edilerek geçmişte yaşamış toplumların davranış biçimlerinin yorumlanmasıdır[36]. Bilimsel bir disiplin olarak arkeolojinin en önemli işlerinden biri, toplumsal, kültürel ve etnik süreçlerin yeniden kurgulanmasını içermektedir. Bu yeniden kurgu, uzun bir zaman boyunca büyük alanları etkisi altına almış bulunan geniş ölçekli süreçleri olduğu kadar, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmede bölgesel birimlerin tanıtımını da anlatmaktadır. Had safhada karmaşık olan bu iş, bugün geldiği noktada doyurucu biçimde çözümlerini ortaya koymuş sayılamaz[37]. Bu açıdan arkeoloji, birçok kuramsal yaklaşım ile geçmişi tekrardan kurabilmenin yollarını aramaktadır. Arkeolojik çalışmalar sürdürüldüğü müddetçe, sistemli veya sistemli olmayan bir şekilde kuramlara müracaat edilmesi kaçınılmaz gibi görünmektedir. Kuram çoğu zaman arkeolojik veriden önce tesis edilen ancak nihai olmayan, arkeolojik kanıtların niceliği ve niteliği değiştikçe, buna paralel olarak kimi zaman değiştirilip geliştirilmesi gereken dinamik bir kavrayış modeli olarak algılanmalıdır[38].

Kuram, olguları neden-sonuç ilişkileri içinde açıklayan sistemli bilgiler bütünüdür. Bilim, kuramlarla gelişir. Öncelikle, deneysel dünyanın bir düzen içinde geliştiği kabul edilir ve genel açıklamalara gidilir. Kuramların amacı, olguları açıklamaktır. Kuramlar, kısmen de olsa doğrulanmış ancak kesinleşmemiş açıklamalardır. Her zaman yanlışlanabilirler. Kuram, olguları açıklamada *geçici* bir modeldir. Çünkü kuramların yanlışlanabilme ihtimali her daim vardır. Bu nedenle kuramlara, *geçici doğru açıklamalar* gözüyle bakmak daha doğru bir yaklaşımdır. Kuramı, varsayım ve diğer felsefi düşüncelerden koparan bir takım belirleyici ilkeler mevcuttur. Bunlardan ilki, kuramların bir açıklama yapmak amacıyla araştırmacı tarafından ortaya konulduğu gerçeğidir. Bir diğer husus da kuramların çok kapsamlı olmadıklarıdır. Kuramlar her zaman belli bir olguyu açıklamayı amaç edinirler. Son olarak kuramlar, kesin doğrulardan oluşmazlar; fakat kısmen de olsa doğrulanmış önermelerden oluşurlar[39]. Herhangi bir bilim alanındaki araştırmanın, araştırma ile ilgili kuramın doğru temellere oturtulabilmesi için, o bilim alanı ile ilişkili kavram ve terminolojinin eksiksiz olarak tanımlanması öncelik taşır[40].



Bilimsel kuramların günümüze değin ulaşmasında "*Aydınlanmacı*" düşünürlerin öncülüğünde, 16. ve 17. yüzyılın Orta ve Batı Avrupa'sında meydana gelen bilimsel öncülerin geneli anlamında bilinen "*bilimsel devrim*" ile de önemli değişimler oluşmuştur. Bunların içinde; Copernicus'un 1543'teki "*Göksel Cisimlerin Hareketleri Üzerine*" isimli eseri, Vesalius'un aynı yıl yayımladığı "*Anatomi*" kitabı, Kepler'in 1609 ve 1618 yılları arasında gezegenlerin hareketlerini uzay ve zamanda tanımlayan matematiksel

[34] Renfrew ve Bahn, 2013: 9.
[35] Hodder, 2018a: 78.
[36] Ökse, 2019: 71.
[37] Dolukhanov, 1998: 30.
[38] Çevik, 2005: 76.
[39] Gökçe, 2006: 5.
[40] Esin, 2004: 22.

kuralları, Galileo'nun 1610'dan sonra geliştirdiği teleskopla gök cisimlerini incelemesi ve Aristo fiziğini yanlışlayıp Copernicus'u destekleyen çalışmaları, Descartes'in "*Yöntem Üzerine Nutuk*" isimli "*mantıklı düşünmenin kuralları*" şeklinde bilinen ünlü felsefe eseri, Bacon'un 1620'de "tümevarımsal" yöntem ile deneye ve gözleme dayalı bilgi üretmeyi amaçlayan ünlü "*Novum Organum*" adlı yayını, Newton'un 1686'daki "*Tabiat Felsefesinin Matematiksel İlkeleri*" isimli eseri ve nihayetinde Galileo'nun yön verdiği oluşumu sonuçlandırarak yeryüzü ve göklerdeki bütün maddesel hareketleri anlatan yasaları oldukça önemlidir[41]. Bu gelişim ve doğrultuda günümüzün modern bilimlerini ve daha önceki dönemlerin bilgi üretim süreçlerinden, teknik ilerlemeler konusunda yapılan çalışmalardan ayıran, en önemli yerin bu kuramların varlığı olduğunu etkili bir şekilde ortaya atanlardan birisi de Alexandre Koyre'dir[42]. Teorinin işleviyle ilgili benzer ifadeleri "*Bilimsel Devrimlerin Yapısı*" adlı eserinde, A. Koyre'a hocam dediği, Thomas Kuhn'da da görürüz[43]. Kuhn'a göre bu teoriyi de içine alacak bir biçimde paradigma olgusu, bilimlerin birikimsel olarak gelişme kaydetmesini sağlayan ana bir unsurdur. Şayet böyle bir paradigma olmasaydı bilgi üretim çabasının deneysel kısırdöngüden sıyrılıp ilerlemeci bir kanala akmasının imkanı yoktur[44]. Kuhn'dan sonra gelen P. K. Feyerabend "*Yönteme Karşı Hayır*" isimli yapıtında, bilimin, ileri seviyede doğrulanmış kuramlarla uyuşmayan hipotezler ile bizi iyice kökleşmiş olgularla uyuşmayan hipotezler geliştirmeye sevk eden karşı-tümevarım yoluyla ilerleyeceğini, tek tipleşmenin bilimin eleştirel gücünü zayıflattığından, kuramların bilimin gelişiminde olgulardan ayrı düşünülemeyeceğini belirterek, "*İncil'i, Gılgamış Destanı'nı, İliada'yı, Edessia'yı dünyevi bakış açısının belli bir döneme ait bilimsel kozmolojileri geliştirmede ve en başından sona doğru yenilemede kullanılabilecek tümüyle gelişmiş alternatif kozmolojiler*" olarak değerlendirir[45]. Farabi, kuramı tanımlarken; milletlerin ve şehir halkının bu hayatta dünya mutluluğunu elde etmesini sağlayan insani bir değer olduğunu ve sorunların araştırılmasında yöntemlerinin hepsinin birer sanat olduğunu söyler[46]. Arkeolojide son zamanlarda ortaya çıkan yeni fikir ve çalışmaların, özellikle materyal kültüre bağlı olan yaklaşımlar, bir hayli farklı metot ve yöntemleri bir araya getirme çabasında olduğu gözlenmektedir. Genel ve bilinen tipolojik yaklaşım ve tanımlamaların dışında, materyal kültürden daha kapsamlı ve detaylı veri alabilmek amacıyla uygulanan yöntemler geçmiş hakkında daha bütüncül bir resim oluşturmak amacındadır[47]. Son yıllarda, özellikle sosyal bilimler arasında giderek yaygınlaşan disiplinler arası çalışmalar dikkat çekmektedir. Bilhassa bilim dünyasında anabilim dallarının çeşitlenerek artması ve yeni alt bilim kollarının ortaya çıkışı, nitelikli disiplinler arası çalışmaların belirmesinde etkili bir faktör olagelmiştir. Bu tür bilim dalları amaç, kapsam ve yöntem açısından önemli kesişme noktalarına sahiptirler[48].



41 Karasar, 2016: 4.
42 Koyre, 2000.
43 Kuhn, 1995.
44 Karadaş - Demir, 2013: 135.
45 Feyerabend, 1999: 44-45, 49, 60.
46 Farabi, 2018: 1, 3.
47 Baysal, 2015: 11-12.
48 Can - Işıklı, 2013: 171.

**Arkeolojinin Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi**

Batı dünyasının arkeoloji bilimi hakkındaki bilgileri, uzun yıllar Tevrat'ın, İncil'in ve antik Roma tarihçilerinin aktardıkları ifadelerle sınırlı kalmıştır[49]. Arkeolojinin şaşırtıcı bulgular ve unutulmuş toplumlar için yapılan kontrolsüz araştırmalardan, bugün yapıldığı gibi geçmişin ciddi olarak izini sürmeye nasıl evrildiğine baktığımızda;[50] Geleneksel Arkeoloji olarak adlandırılan ilk arkeolojik çalışmaların, geçmişte olanları kavrama ve yorumlayabilme yetisinden çok, geçmişe ait değerli eşyaların biriktirilmesi şeklinde başladığını görmekteyiz. Zaman içerisinde bilimsel yapıya kavuşan arkeoloji, her daim çeşitli kuram ve görüşlerin etkisi altında kalarak şekillenmiştir[51]. Avrupa, Aydınlanma Çağı ve özellikle 17. yüzyılda kültürel kimliğini, o yıllarda geçmişin en görkemli kültürü olarak bilinen Hellen kültürüne bağlamış, kendi kökünü geçmişin görkemiyle özdeşleştirmiştir. Hatta 18. yüzyıldan itibaren batılı araştırmacılar, kendi kültürleriyle alakası bulunmayan coğrafyalara da gitmeye başlamış ve onlarla ilgilenmişlerdir[52].

Levant'ta "*Kutsal Kitap Arkeolojisi*" tuhaf bir şekilde ancak 19. yüzyılın son üçte birinde başlamıştır. Ellerinde kutsal kitap ile gezen ve övgücü bir tarafgirlikten kurtulmakta zorlanan dönemin arkeologları, kutsal yazılarda anılan olayların izlerine rastlamak umuduyla kazıp durdular. Eriha kazısı bu duruma iyi bir örnektir. Arkeologlar, olanak dışılığı kabul edilene dek, Eriha'nın ünlü surunda Yeşu'nun saldırısının izlerini gördüklerini sanmışlardı. III. Napolyon daha 1860 yılında Ernest Renan'ı bir "Fenike misyonu" için Beyrut'a göndermişti. Renan, bu özel görev sırasında kıyıdaki sitlerin çoğunu (Um el-Amed, Byblos, Sayda, Amrit) incelemiş olsa da Suriye'de arkeoloji ancak Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransız mandası döneminde Ugarit ve Mari'de büyük kazı şantiyeleri açılmasıyla gelişmiştir[53].



Amerikalı arkeolog T. Jefferson'ın 18. yüzyılın sonunda, Virginia'da başlattığı araştırmalar; amaç, yöntem ve kazı tekniklerinin tarihçesi yönüyle arkeoloji dünyasındaki ilk bilimsel kazı olarak kabul edilir[54]. Mezopotamya'da ilk düzenli kazılar, 1840'lı yıllarda Kuzey Mezopotamya'da (Asur'da) çalışan Musul'daki Fransız Konsül Paul Emile Botta tarafından gerçekleştirildi. Ardından İngiliz Austen Henry Layard, Ninova'da kendi kazılarına başladı. Çivi yazısını ilk kez 1850'li yıllarda eski Pers çivi yazısını (geniş ölçüde) doğru tanımlayan Alman Georg August Grotefend'in çalışmalarına dayanan İrlandalı rahip Edward Hincks deşifre etmeyi başardı. Bu başarı genellikle bir İngiliz subayı olan Henry Rawlinson'a atfedilir[55]. Bu yıllarda İngilizler'in Nimrud'daki çalışmaları, Layard'ın 1851'de hastalanıp ülkesine dönmesi üzerine, 1852'de Bağdat'taki İngiliz Konsolosluğu görevini yürüten, ünlü dil bilimci Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895) ve Hormuzd Rassam (1826-1910) tarafından yürütüldü. Rassam'dan sonra Nimrud kazılarına aslında bir jeolog olan Sir William Kennett Loftus (1821-1858) 1855 yılına değin devam etti.

[49] Gökçek, 2015: 17.
[50] Fagan, 2019: 10.
[51] Gölbaş, 2016: 303.
[52] Özdoğan, 2011c: 192-193.
[53] Bordreuil - Chatonnet, vd., 2015: 10.
[54] Özbaşaran, 2002: 164.
[55] Jursa, 2017: 13-14.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde Birinci Dünya Savaşı'na değin süren bu ilk kazılar, modern arkeoloji yöntemlerinden yoksun, daha çok birer müze ajanı olarak hareket eden kişi ve kurullarca gerçekleştirilmiş olduğundan bilimsel olmaktan uzaktı[56].

19. yüzyılda arkeolojinin dikkatini çeken bir başka konu da, Avrupa müzelerinde sergilenebilecek sanat eserlerini keşfetmekti[57]. Böylelikle arkeoloji, kendi mirası ile Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Yakın Doğu mirası içerisinde, kültürel varlıkları kullanmayı amaçlayarak maddi bağ kurması için Avrupa'ya yeni, modern bir yöntem sundu[58] ve ilerleyen süreçte arkeolojinin bir bilim disiplini olma yoluna 19. yüzyıl ile birlikte girdiğini ve gelişiminin 19. ve 20. yüzyıl araştırmacılığının büyük zaferlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz[59]. Böylelikle arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılan eserlerin teşhir edilmesi de düşünülmüş, aynı zamanda arkeoloji kadar geçmişi olan müzecilik de gelişimini tamamlamaya başlamıştır[60]. 19. yüzyılda doğa bilimlerinde görülen gelişmelerle birlikte Batı Avrupa'da geçmişin eskiliği, değişkenliği anlaşılmaya başlanır ve jeolojinin yasaları arkeolojide öğrenilmeye başlanılır[61].

İlk olarak tabakaların veya katmanların üst üste binerek oluşturduğu dizilim ilkesi 17. yüzyılda Danimarka'lı bir doktor ve doğa bilimcisi olan Nicolaus Stenonis (1683-1686) tarafından ortaya atılmıştır. Stenonis, ırmak taşkınları sonucunda çökeltilerin biriktiklerini ve her bir yeni taşkın sonrasında yeni çökeltiler oluştuğunu gözlemleyerek, tabakalaşmanın "üst düşüm ilkesi" adını verdiğimiz kural ile üstteki çökel tabakaların her zaman altta kalan tabakalardan daha genç olduğu ortaya atmıştır[62]. Yine Danimarkalı Christian J. Thomsen Kopenhag Ulusal Müzesi'ndeki Kuzey Eski Çağ Koleksiyonundaki mevcut eserleri düzenlerken, taş, tunç ve demir eserlerin farklı devir ve zaman dilimlerine ait olduğunu görür. 1836 yılında "Kuzeyin Eski Çağı El Kitabı"nda araç ve silahların hangi malzemeden yapıldığına dayandırılan "*Üç Çağ* Sistemi"ni (Taş, Tunç, Demir) ortaya koyar[63]. Daha sonra Georges Cuvier'in "*tabaka*" kavramı yanına William Smith'in toprak altında daha altta bulunan maddelerin daha eski olduklarını öne sürdüğü "*üst üste geliş ilkesi*" konunca, biçimlenme evresindeki arkeoloji, önemli bir yol kat etmiş oldu[64]. Biri Fransız, diğeri İngiliz iki jeolog neredeyse eş zamanlı olarak bu teknolojik gelişimi zaman dizimsel bir düzlemde ele almışlardı. Oxford'ta hukuk öğrenimi görürmüş olan ancak daha sonraları jeoloji profesörü olan Sir Charles Lyell'in, Cuvier ve aralarında Constant Prevost'un da bulunduğu, Paris'e yaptığı bir gezi sırasında, katmanlaşmanın jeolojideki yavaş değişimler sonucu olduğu farkına varmıştı. Lyell, fikirlerini üç



[56] Sözgelimi Layard kazılarında, saptadığı kabartmalar boyunca uzanan tüneller açarak ilerliyor ve bulduklarını yerlerinden söküp, kabartmasız bölümlerini keserek, geri kalanları, Osmanlı Hükümetinin izniyle, ülkesine yolluyordu (Sevin, 1999: 18-20).
[57] Roaf, 1996: 14.
[58] Shaw, 2004: 60.
[59] Fagan, 2019: 17.
[60] Kalkan, 2015: 15.
[61] Yetilmezsoy, 2006: 11.
[62] Ünlüsoy, 2018: 161.
[63] Fagan, 2019: 91-93.
[64] Maisels, 1999: 2-3; Huot - Thalmah, vd., 2000: 25-26.

ciltlik dev eseri "*Principles of Geology*"de açıklamıştı. Eserin ilk cildi 1830 yılı Haziran ayında çıkmış ve büyük heyecan uyandırmıştı. İkinci ve üçüncü cild 1832 ve 1833'te çıktı[65]. Jeoarkeolojinin öncü isimlerinden de biri olan Sir Charles Lyell (1797-1875), arkeolojik problemlere jeolojik bilgi ve yöntemleriyle yaklaşarak, Fransa'da Buzul Dönemi birikintileri içinde işlenmiş çakmak taşı aletlerin bulunduğu Abbeville çevresindeki araştırmalarından sonra 1863 yılında yayımladığı "*Geological Evidence of the Antiquity of Man*" isimli kitabı, ekoloji ile arkeoloji yakınlığını ve jeolojinin arkeolojide önemli rol oynayacağını belirten önemli bir yayındır[66]. 1835 ve 1865 yılları arasında stratigrafik gözlemler Thomsen'in olası sıralamasını onayladı ve bunun İskandinavya'nın dışında da geçerli olduğunu gösterdi ve ardından doğa bilimci geleneğin beşeri gelenekle harmanlanmaya başlamasıyla bütün Avrupa'da gittikçe benimsendi[67].

Bir başka önemli adım da Darwin'in "*Türlerin Kökeni*" çalışmasıydı[68]. Darwin'in canlıların evrimini anlatan çalışmaları, Lineus'un bitkileri tasnif edip, kendi içindeki gelişimini ortaya koyması şeklindeki gelişmeler, arkeolojinin düşünsel alt yapısının oluşumuna önemli katkı sağlamıştır[69]. Thomsen'den daha önce, özellikle de jeologlar tarihöncesi dönem buluntu ve sorunlarıyla uğraşmışlardı. Daha önce tanımlandığı ismi ile *Greognosie* dalı, daha Goethe'nin yaşadığı 18. yüzyılda akademik bir disiplin olarak biçimlenmişti. Jeologlar, özünde üst üste yer alan tabakalarda, en alttakinin en eski, üsttekilerin ise daha yeni olduğu kabul ettikleri bir tabakalanma geliştirmişlerdi. 1865 yılında "*Üç Çağ Sistemi*" daha ayrıntılı bir biçim alarak İngiliz John Lubbock tarafından Taş Çağının Eski ve Yeni Taş Çağı evrelerine ayrılmasıyla ifade edilmeye başlandı[70]. Ancak günümüzde "*Üç Çağ Sistemi*"nin uygulanma değeri sınırlıdır. Terminoloji öyle yerleşmiştir ki değişiklikten ve düzeltmeden geçmiş olsa da hala kullanılmaktadır[71]. J. J. A.Worsae'nin arkeolojiye yayılım kuramı ile birlikte kazandırdığı tipoloji yöntemi, hocası C. J. Thomsen'in Üç Çağ Sistemi'ne dayanmıştır. Sven Nilsson, Thomsen'in Üç Çağ Sistemi'ni Lund Müzesi kolleksiyonlarına uygularken, bu devirlerin tanımına ekonomik gelişmişlik süreçlerini de katmıştır[72]. Childe tarafından üç çağ sistemi teorisi terk edilerek neolitik devrim ve kent devrimi ikilisinden oluşan "iki devrim" kavramı kullanılmıştır[73]. Childe bu teoride, o dönemdeki arkeolojik bilgilere göre bu devrimin ancak Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük akarsu civarlarında oluştuktan sonra, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın diğer yerlerine yayıldığını ileri sürmüştü. Childe'a göre Üç Çağ sisteminin büyük kusurları vardı. Ona göre bu sistem jeolojik kayıtlardaki ana ayrımlara karşılık gelen aynı küresel anlamla donatılmıştır. Arkeolojik zamanlardaki ana ayrımlara bile Mezozoik, Senozoik, Eosen ve Pleistosen gibi jeolojik dönem ve evreler gibi kullanışlı bir biçimde aynı kesin değerler verilemez. Ve bu,



[65] Lyell, 1830, 1832, 1833; Ronan, 2003: 472.
[66] Lyell, 1863; Kayan, 2018: 20-21.
[67] Childe, 2019: 32.
[68] Darwin, 2019; Duru, 2017: 21.
[69] Özdoğan, 2011a: 10.
[70] Schmidt, 2007: 32-33.
[71] Kuhrt, 2009: 12; Renfrew - Bahn, 2017: 28.
[72] Esin, 2004: 24.
[73] Childe, 2019: 91; Huot - Thalmah, vd., 2000: 25-26.

bunlardan herhangi birine bağlanmış bütün toplumların hayali tek-çizgisel bir sosyal eş evrimde oldukları anlamına gelmeyeceği gibi bu toplumların her yerde çağdaş olduğu anlamına da gelmez. Bu nedenle çağ sözcüğünün evre sözcüğü ile değiştirmenin daha makul olacağını söyler[74].

Edward B. Taylor 1881'de, antropolojik keşiflere dayanarak, insanlık tarihini "yabanıllık", "barbarlık" ve "uygarlık" dönemlerine ayırıyordu. Bu sınıflandırma o an için, maddi kültürün teknik ilerlemesine dayalı, ancak toplumsal yönelimleri tam ifade edemeyen arkeolojik sınıflandırma türüne göre daha genel görünüyordu. Gordon Childe gibi bazı arkeologlar ise, Taylor'ın ve ondan çok daha gelişkin bir şeklini bulduğumuz L. H. Morgan'ın antropolojik sınıflandırmasını arkeolojiye uyarlamaya çalışmışlardır[75]. 1962 yılında Elman R. Service tarafından geliştirilerek günümüzde genel kabul gören, insanlık tarihindeki kültürel gelişimin evrelerine ilişkin bir diğer ayrım; *takım* (band), *kavim* (tribe), *beylik* (chiefdom) ve *devlet*tir[76]. Bu konudaki diğer büyük bir atılım Robert J. Braidwood tarafından sağlanmış, Braidwood, "*Neolitik*" adlamasına karşı çıkarak, teknoloji merkezli bu kavramın yerine, beslenme ve yaşam alanındaki değişimi yansıtan "*İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi*" adlandırmasını önermiştir. Braidwood doğa bilimlerinden de istifade ederek, bugün "*Doğal Yaşam Bölgesi*" olarak adlandırdığımız kuramı ortaya atmıştı. Buna göre çiftçilik yalnızca yukarıda sıralanan tahıl ve hayvanların yabanıl atalarının doğal ortamlarında birlikte bulunabildiği, sulama gibi gelişkin bir teknolojiye gerek kalmadan tarımın yapılabileceği bir bölgede oluşturulabilirdi. Bu bölgenin tanımı doğuda Zagros, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos ve Lübnan Dağları ile belirlenen ve ağzı güneye dönük bir hilale benzediği için "*Bereketli Hilal*"[77] olarak bilinen yerin biraz gerisinde bulunan dağların etek ve eşiklerince uzanan, daha sulak ve bereketli bir coğrafi kuşağı barındırmaktaydı[78]. Braidwood'lar Ön Asya arkeolojisine, onların deyimiyle Güneybatı Asya arkeolojisine disiplinler arası, soruna yönelik arkeoloji gibi daha birçok yeni kavram ve yöntem kazandırmışlardır[79].



J. Jacobs'un tarımın ve hayvancılık faaliyetlerinin keşfine kentleşmenin neden olduğu "*Yeni Obsidyen*" kuramı doğrultusunda tarımdan önce kentlerin var olduğuna ilişkin görüşleri ise bir dogma olarak nitelendirilmiştir[80]. Fakat son dönemlerde Neolitik kültürlerin, eskiden ağırlıklı olarak kullanılan "Neolitik paket"in seçici özellikleri, tarımsal ürünlerin ve alet teknolojilerinin yerine, yaşam alanlarını ve yaşam biçimlerini, ritüel alanları ve kamusal merkezler, sembolizm, çiftçilik, insan genetiği ve dillerin yayılımı şeklinde dönemlere ve bölgeye göre değişebilen kriterlerle yeniden tanımlanması gerekmiştir. Yakın Doğu'da ilk olarak, Doğu Akdeniz'in kıyı bölgesinde, yerleşimlerinin etrafındaki çeşitli ve zengin besin kaynaklarını belirgin olarak kontrol edebilen Epi-Paleolitik Natuf toplulukları için kullanılan "yerleşik avcı toplayıcılar" kavramı ise sonraları genel kabul görmüştür. Tüm bunlar göz

[74] Childe, 2019: 91.
[75] Polatlar, 1996: 5-6.
[76] Frangipane, 2002: 20.
[77] Breasted, 1916: 100.
[78] Özdoğan, 2008: 13.
[79] Esin, 2004: 22.
[80] Jacobs, 1970; Çevik, 2005: 12.

önüne alındığında Neolitik terimi, kesin bir ifade olmaktan çok alışılageldiği için kullanılmaktadır[81].

19. yüzyıl önemli siyasal altüst oluşların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur[82]. Bu değişim bir anlamda 19. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmekte olan antropolojik/pozitivist/evrimci arkeoloji anlayışının yeniden romantik dönemin etnik tarihçilik anlayışı lehine terk edilmesidir. Etnik paradigmanın arkeolojik çalışmaların amaç ve niteliğini belirlediği bu dönem arkeolojisinin temel varsayımını Kossinna'nın yerleşim arkeolojisi kuramında ortaya koyduğu etnik temelli yayılım teorisi oluşturmaktadır[83]. Arkeolojik kültürün etnik yorumumun Anglo-Sakson arkeolojisinde de epeyce yaygın bir gelenek olduğu kabul edilirken, bu geleneği, Kossinna'nın insan ürünlerini gruplama biçimiyle ilişkili birçok fikrini benimsemiş olan ve Birinci Dünya Savaşı'nın jeopolitik sonuçlarından az sonra Doğu Avrupa sahnesine çıkan Gordon Childe'ın taşıması hiçbir biçimde şaşırtıcı olmamıştır. Doğrudan bir ırksal, dilsel veya kabilesel bir kültür yorumunu reddetmekle birlikte Childe, kültürlerin bazı bakımlardan toplumları temsil ettiğini kabul etmektedir. Temelde buna benzeyen görüşler çok sonraları Clarke tarafından, "*arkeolojik kültür, büyük ihtimalle, bir dil sisteminin ve nüfusun, bu insanlar kendilerini biliyor olsunlar ya da olmasınlar, ürünü olmuştur*" şeklinde ifade edilmiştir[84].

1870 ve sonrasında, Yakın Doğu'da yürütülen Alman kazılarında mimarlar görev almaya başlamış; böylelikle kazılarda sadece sanat değeri yüksek eserler gün ışığına çıkartılmakla kalmamış, aynı zamanda söz konusu eserlerin içinde bulunduğu mimariye de özen gösterilmeye ve belgelenmesine önem verilmiştir[85]. Babil'de 1899 yılında kazıya başlayan Robert Koldewey ve birkaç yıl sonra Asur'u da kazmaya başlayan asistanı Walter Andrae, özenli mimari kazı yöntemini geliştirerek höyük derinliklerini ölçmek için stratigrafik sondajı düzenli olarak kullanmaya başladı. Andrae ve Koldewey, bir Mezopotamya şehrini katman katman parçalarına ayırarak, kazma işinin



81 Sagona - Zimansky, 2015: 34-35.

82 Hodder bu değişikliği, "*büyük kırılmalarla değişime yol açan ufak tefek günlük işlerin; insanların çöp atma, ölülerini gömme, evlerini inşa etme yemeklerini tabaktan yeme biçimlerinde yaşanan değişikliğin geniş ölçekli bireyselleşmeye yol açtığı*" şeklinde tanımlar (Hodder, 2006: 236-237).

83 Özdemir, 2013: 9-10. Gustav Kossinna, 1911'de yayımladığı *Die Herkunft der Germanen. Zur methode der Siedlungsarchäologie* (Germenlerin Kökeni) isimli çalışmasında, arkeolojiyi en ulusal bilim olarak belirtmiş ve eski Germenlerin arkeolojik araştırmaya "en ziyade mazhar" bir millet olduğunu öne sürmüştür (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 66). Kökenleri 19. yy.'ın sonlarında atılan ve Alman G. Kossina gibi, etnik kökenlerle kültür ve materyal arasında bağlantı kurma çabasında olanların 20. yy. arkeolojisini derinden etkiledikleri görülmüştür. Dünyayı ikinci kez savaşa sürükleyecek olan böyle bir fikrin nedenlerinden birisini oluşturan bu yaklaşım gerek Birinci Dünya Savaşı, gerekse sonrasında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkartılan arkeolojik buluntuların, özellikle de seramik ve metal bulgularının, yorumlanmasında çok etkili bir yöntem olmuştur. 20. yy. arkeolojisinde seramik tipolojisinin bu kadar ön planda tutulması, bazen diğer buluntuların kimi zaman dikkate dahi alınmamasında Kossina'nın öne sürdüğü ve zamanla "Kossina Kanunları"olarak bilinen bu teorinin arka planında bir ırkı çanak-çömlekle özdeştirme gayretleri yatmakta olup bu teori 1920'ler ve sonrasında Almanya'da Naziler tarafından güçlü bir biçimde benimsenmiştir. A. Hitler'in "Sadık Heinrich" olarak seslendiği H. Himmler'in gözetiminde Alman hükümeti prehistorik araştırmalarına ağırlık vererek, bu görüş dahilinde 1933-1935 yılları arasında Alman üniversitelerinde sekiz yeni prehistorya kürsüsü açılmıştır (Tekin, 2015: 99).

84 Dolukhanov, 1998: 48-49.

85 Tekin, 2017: 57-58.

tahribat olduğunu fark ederek, daha alt katmanlara inmek için kaldırdıkları her bir katmandaki yapıları tek tek kaydetmişlerdi[86]. Böylece tabanın altında ne olduğunu öğrenmek için metrelerce tünel kazmak tarihe karıştı. Aşağı tabakadaki daha eskiden kalma yapıyı açığa çıkarmak için duvarları kaldırmadan önce her bir yapı işaretlendi, temizlendi ve planlandı. Mimari ve yapıt biçimlerinin zaman dizinsel sırasına ilginin artması sayesinde Mezopotamya arkeolojisinde stratigrafik sondaj hızla popüler bir yöntem haline geldi. İngiliz arkeolog W. M. Flinders Petrie, çok uzak olmayan bir bölgede, Mısır ve Filistin'de zaman dizinsel sıralamaları belirlemek için seramik tipolojilerinin kullanımına öncülük etti. Bu yöntemler sayesinde arkeologlar çıkan malzemeyi zaman aralığına göre, yazılı yapıtların varlığına gerek duymadan düzenlemeye başladılar[87]. Çömlek serilemesinin ilk klasik formülasyonlarından birisi 1890'larda yine İngiliz arkeolog W.M. Flinders Petrie tarafından mezarları tarihlendirmek için hanedanlar öncesi Mısır seramiklerini incelerken geliştirilmiştir. Arkeolojide serileme, insan yapısı nesnelerin en erkenden en geçe doğru varsayılan imalat tarihine göre bir grup şeklinde dizilimi anlamını taşır. Sıralamada kilit olan üsluptur; üslup, insan yapısı bir nesneyi tanımlayan görsel, bileşimsel ve teknolojik özelliklerin birleşimidir. Nesneler biçim, süsleme, kullanılan maddeler ve tekniklerin ayrıntıları ve bunların görülme sıklıkları gibi ortak üslup özelliklerine göre gruplanır. Böyle herhangi bir insan yapısı nesne türü için, zaman içinde değiştiklerinden ötürü üslupsal bir gelişim dizisi ortaya atılabilir[88].



Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Almanlar ve İngilizler çalışmalarını Kuzey Suriye içlerine kadar genişletmişlerdi. Almanlar zaten Anadolu'da Hititlerin başkenti olan Hattuşa'da (Boğazköy) kazıları sürdürmekteydiler. Savaş esnasında pek çok arkeolojik etkinlik yasaklandı. Sadece Almanlar 1917 yılına kadar Babil'de kaldılar. 1918 Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ile birlikte, Suriye'ye Fransız, Irak'a da İngiliz mandası gelmesi, koşulları değiştirdi ve arkeologlar işlerine kaldıkları yerden devam ettiler. 1919-39 yıllarında, iki dünya savaşı arasındaki dönem "Doğu Arkeolojisinin Altın Çağı" olarak tanımlanır. İlerleyen arkeolojik teknikler ve bilgi birikimi, arkeolojinin bir bilim olarak büyük ilerleme kaydetmesini sağlamıştır[89]. Tevrat'ta Erek denilen Warka[90] ve Babil kazıları ile birlikte Almanlar 1930'larda[91] Irak'ta bilimsel bir arkeolojinin öncüleri olmuştur[92]. İkinci dünya savaşından hemen sonra

[86] Fagan, 2019: 200.
[87] Pollock, 2017: 31, 33.
[88] Gates, 2017: 38.
[89] Köroğlu, 2011: 31.
[90] Childe, 2006: 32.
[91] Childe, 2010: 15.
[92] Bottero - Steve, 2013: 81. 1991 İkinci Körfez Savaşından sonra Irak'ta neredeyse hiçbir bilimsel kazı yapılmadı. Bunun yerine o zamandan bu yana, özellikle 2003 yılındaki Üçüncü Körfez Savaşından sonra, bölgedeki devlet düzeninin tümüyle çökmesiyle birlikte arkeolojik buluntu yerleri yağmacılar tarafından sistemli şekilde ve büyük çapta ele geçirildi. Buluntular, sanat eserleri piyasası tarafından Batı Avrupa'ya, Japonya'ya ve ABD'ye satılarak, özel koleksiyoncuların ya da kültür ulusal varlıkları korumaya ilişkin uluslararası etik gelenekleri dikkate almayan az sayıdaki müzelerin eline düştü. Bu tür yağmaların neden olduğu hasar çok büyüktür. Sağlam kalan parçaların piyasaya sürülmesi ve kazılar sırasında çok sayıda eserin parçalanması bir yana, buluntulara ait arkeolojik bağlamın da yeniden yapılanması

Amerikalı kimyager William F. Libby 1946'da günümüzden 60.000 yıl öncesine uzanma imkânı veren karbon-14 yöntemini buldu[93]. Libby'nin kendisine 1950'de Nobel'i kazandıran radyoaktif karbon tarihlendirme yöntemini buluşu, tarihöncesi kültürlerin göreli tarihlendirilmelerinin yanında kesin olarak yani mutlak tarihlendirme/mutlak kronolojilerine olanak sağlamıştır[94].

**Süreçsel ve Art Süreçsel Arkeolojinin Doğuşu**

Özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da olmak üzere 1950'lerden itibaren arkeoloji, göründüğü kadarıyla kendi kendine yeterli kültürel-tarihsel ortodoksiden teorik yenilikler arayışlarına doğru kaydı[95]. Bu doğrultuda 1958 yılında Willey ve Phillips, yeni bir arkeoloji anlayışının ilk ipuçlarını "*Method and Theory in American Archaeology*" adlı kitabında yer vermişlerdir[96]. Özellikle 1960'larda Amerika'da ortaya çıkan ve "Yeni Arkeoloji" (İngilizce New Archaeology) olarak tanımlanan bir akım Avrupa kıtasını da hızla etkisi altına almaya başlamış; başta İngiltere olmak üzere diğer batılı ülkelere mensup araştırmacılar, özellikle genç kuşak, bu akımın etkisinde farklı sorgulama yöntemleri geliştirmiştir. Başlarda "Alman Ekolü" bu yaklaşıma mesafeli durmuş, hatta görmezden gelmiş olmasına karşın son zamanlarda onlar da bu tartışmanın parçası olmaya başlamıştır[97].

Yeni arkeolojinin uygulanabilirliğini kabul edenler, arkeolojiyi geçmişteki kültürlerin bilimi ya da geçmişte var olan toplumlar hakkında genellemeler yapabilen bir disiplin olarak tanımlarlar ve geçmişteki insanların yapıtları doğrultusunda, insanın ne olduğu hakkında mantıksal çıkarımlarda bulunurken, belirli parçalardan genele giderler. Başka bir ifadeyle, tümevarımsal yöntemler veya belirli gözlem ve deneylerle, daha genel varsayımlar ve kuramlara gitme yöntemini kullanırlar[98]. Yeni Arkeoloji, kendisinden eski bütün arkeolojiyi çizgisel, betimsel, kurgusal ve yetersiz olarak adlandırmış ve artık bunu durdurup, yeniden başlama zamanının geldiğini söylemiştir[99].



Süreçsel (yeni) arkeoloji ile birlikte, araştırma yöntemleri, eser bulmak için kazı yapma sürecinden, sorulara yanıt bulmak için kazı yapma sürecine dönüşmüştür. Kuzey Amerika'da Lewis Binford'un, Birleşik Krallıkta David Clarke'ın başını çektiği "*New Archaeology*" anlayışı ile eserden çok o eseri yapan insanı, insanın kültürünü ve kültürün farklılıklarını incelemeye yönelmiş ve bunların belirleyicilerin sorgulanması gereğine dikkat çekmiştir[100].

olanaksızdır; bu nedenle buluntular değerlendirilememekte ya da sınırlı şekilde değerlendirilebilmektedir (Jursa, 2017: 16-17).

93 Braudel, 2013: 39; Fagan, 2019: 268-270.

94 Esin, 2004: 24.

95 Trigger, 2014: 1.

96 Willey - Philips, 1958; Duru, 2017: 25.

97 Tekin, 2015: 90. Kültür tarihi ve normatif arkeolojiye duyulan tepki, süreçsel arkeologları antropolojiye döndürmüştür. Sonuçta Yeni Arkeoloji'nin Avrupa'da değil de Amerika'da etkili olmasının temel sebebi olarak, Avrupa'da arkeolojinin entelektüel ve yönetimsel olarak (üniversitelerde) antropoloji yerine tarihle yakın bir ilişki içinde olması gösterilebilir (Hodder - Hutson, 2010: 38).

98 Yetilmezsoy, 2006: 14.

99 Hodder - Hutson, 2010: 200-201.

100 Duru, 2013: 196.

1968 yılında Lewis Binford ve Sally Binford'un büyük bir ilgi yaratan "*New Perspectives Archaeology*" adlı yayınlarında süreçsel arkeolojinin vurgusunu taşıyan bir yörüngede etno arkeoloji disiplinine de yer verilmiştir. Geleneksel arkeolojiden ayrı olarak, etno arkeolojinin işlevi, sosyal antropoloji ile kültürel antropolojiyi, arkeolojik çalışmaların organik bir tamamlayıcısı olarak, bir araya getirip bütünleştirmektir[101]. Anglo-Amerikan odaklı Yeni Arkeoloji, başta Almanya'da olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde eleştirilere maruz kalmış, özellikle Almanya'da Amerikan-İngiliz uydurması olanak görülmüştür[102].

1980'li yıllarda süreçsel arkeolojinin bilimsel hedeflerine karşı çıkmaya başlandı. Eleştiri getiren ilk grup bilim felsefecileriydi: Bilim felsefecileri, bilim felsefesinin 1950'li yılların pozitivizmi olarak görülen noktadan "pozitivizm sonrası" bir çağa geçtiğini belirtiyor, süreçsel arkeolojinin de aynı şeyi yapması gerektiğini düşünüyorlardı. Onların ardı sıra, bu bilimsel yöntem eleştirilerinden de cesaret alan bir grup belirdi; bu gruptakiler önce kendilerini "yapısalcı", daha yakın zamanlarda da "art süreçsel" (post-processual) arkeologlar olarak adlandırdılar. Süreçsel arkeolojinin devrinin kapandığını ya da en azından sonunun gelmekte olduğunu öne süren bu kimseler yorumcu ya da yorumsamacı (hermeneutic)[103] bir yaklaşımı savundular[104]. Süreçsel arkeolojinin art süreçsel arkeolojiye dönüşmesiyle birlikte ise kazı alanındaki çukurdaki çöplerin bile evrensel tanımlamalara kafa tutabileceğini görmekteyiz[105].



Süreçsel arkeolojinin bir dizi yetersizliğinin fark edilmesiyle başlayan art süreçsel arkeoloji, farklı yaklaşımların desteklendiği bir yöntem ve arkeoloji kuramını yeniden inşa etme çizgisine gelir. Bu 1985'ten itibaren Hodder tarafından yorum bilimsel (post-süreçsel) arkeoloji olarak tanımlanmıştır. 1990'larda yorumlamalı arkeoloji içindeki en önemli kuramsal sıçrama, maddesel kültür için bir metafor olarak kullanılan "metin"den uzaklaşıp, uygulamaya ve "cisimleşme"ye doğru yapılan geçiştir. Hodder, maddi kültürün yalnızca sosyo-politik organizasyonun bir yansıması olmadığını, aynı zamanda toplumsal ilişkileri gizleyecek, tersine çevirecek ve tahrif edecek aktif bir element olduğuna dair çok güçlü belgeler sağlayarak etno arkeolojiyi, maddi kültürün her zaman doğrudan toplumsal organizasyonu yansıttığı şeklindeki

[101] Maisels, 1999: 5.
[102] Erdoğu, 2014: 10.
[103] Felsefi hermeneutik, dünyayla ilgili bütün kavrayışımız ve dolayısıyla bu kavrayışın içinde kendisini ifşa ettiği farklı bütün formlar için temel önemini ortaya koyarak, tam kapsamıyla hermeneutik boyutu açığa çıkarmayı, görevi olarak kabul eder, insanlar arası iletişimden toplumun manipülasyonuna; toplumdaki bireyin kişisel tecrübesinden, bireyin toplumla karşı karşıya gelme tarzına; dini, sanatı ve felsefeyi inşa ettiği şekliyle gelenekten özgürleştirici refleksiyonla, geleneği menteşelerinden çıkaran bilinci sorgular (Gadamer, 2002: 1).
[104] Renfrew, 2001: 239. Batı biliminde baskın olan pozitivizm, kendini pozitivist olarak görmeyen tarihçilerin ve felsefecilerin görüşlerini bile etkiledi. Bugün hala, Amerika ve Avrupa'da toplumun tarih algısı bu görüşe dayanmaktadır. Buna göre tarihçiye düşen görev, geçmişi gün yüzüne çıkarmak, hakikatleri bulmak veya en azından bu hakikatlere olabildiğince yaklaşmaktır (Trouillot, 2015: 31, 33).
[105] Gamble, 2014: 48-105.

süreçselci arkeologların can alıcı varsayımını reddetmek için kullandı ve arkeolojide yapısalcı bir yaklaşımın önde gelen savunucusu haline geldi[106].

**Sonuç**

Teknolojik gelişmelerin günümüzde birbirini yakalayamadığı bir hızda devam etmesi, arkeoloji gibi sosyal bilimlerin de değişen şartlarda bakış açılarını yenileyerek yeni kuram ve kavramların oluşumunu sağlamaktadır. Ancak çağdaş ideolojiler, bilim uzmanları ve ulus-devletler henüz insanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş geliştiremedi ve insanlar binlerce yıldır hayatın anlamını tartışageldi. Bu tartışma sonsuza kadar sürecek değildir[107]. Arkeoloji bugün, sırf arkeolojik alanları bulmak ve tarihlendirmek yerine, uzun dönemli, yavaş ilerleyen projelerin sürdürülebilirlik gibi meselelerle uğraştığı uluslararası bir girişim haline gelmiştir[108]. M. Özdoğan'ın; "*eminim 20 yıl sonra post-processual diye bir şey kalmayacak, yalnızca onun olumlu etkileri kalacak*" şeklindeki ifadesi doğrultusunda[109] son birkaç yıldır post-süreçsel arkeolojinin sessiz çöküşüne tanıklık etmekteyiz. Bu yeni model Watts ve Hodder tarafından "*İlişkisel Arkeoloji*", Olsen, Shanks, Webmoor ve Witmore gibi araştırmacılar tarafından ise "*Simetrik Arkeoloji*" olarak tanımlanmıştır[110]. Bu son çalışmalarda arkeolojide birbiriyle ilişkili ama birbirinden farklı yollar izlenerek "şeylere dönüş" konusunda yaygın bir fikir birliğine varılmıştır. Daha önce temsile odaklanan ve nesneyi özneden, maddeyi akıldan ayıran ve uzun süre devam eden bilimsel geleneğin aksine, geçen birkaç yıl içinde arkeoloji ve antropoloji ile beşeri ve sosyal bilimlerde, temsile odaklanmadan "şeylere dönüşe"e bu geçiş, çok sayıda yazar tarafından ifade edilmiştir[111]. Arkeolojinin uzmanlık alanı olarak konumuna ilişkin bu yaklaşımlar, birbirinden fazlasıyla farklılaşabilse de, hepsi ortak bir şeyi paylaşmaktadır: alanın belirleyici özelliğinin insan elinden çıkan kültürel ürünler çalışması olduğu görüşüdür[112].



Son olarak, yüksek seviyede "bilimsel" gözüken, yıllardır yazılıp çizilen birçok "keskin ifadenin" aslında oldukça sezgisel, romantik ve keyfi kanılara/kanıtlara dayandığını, Batı'nın kültür tarihi ve arkeoloji disiplininde, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısında, sanki bir "yapının" öyle olmasını istediği için, belirgin anlatım şemalarının hakikat kabul edildiğini, bu epistemenin de terminolojisi modernize edilerek günümüze değin döngüsel bir şekilde tekrar edildiğini de görmezden gelmememiz gerekmektedir[113].

106 Hodder, 2010; Hodder, 2018a; Renfrew - Bahn, 2013: 229-230; Trigger, 2014: 420, 428, 430, 439.
107 Harari, 2018: 17, 127.
108 Fagan, 2019: 404.
109 Özdoğan, 2001: 145.
110 Çilingiroğlu, 2017: 55.
111 Hodder, 2018a: 36-37.
112 Preucel, 2019: 4.
113 Kortanoğlu, 2018: 5. Mellaart hayatını kaybettikten sonra evinde incelemeler yaptığını belirten Zangger, Çatalhöyük'teki duvar resimlerinin bir kısmının arkeolog tarafından üretildiğini, bunun en büyük kanıtının ise Mellaart'ın evinde bulunan şist üzerinde kazınmış eskiz çizimleri olduğunu iddia etti. Mellaart, Çatalhöyük duvar resimleri üzerine yaptığı araştırmalarını ilk olarak 1962 yılında Archaeology adlı dergide yayımladı. Mellaart'ın bu ve takip eden yıllarda yaptığı diğer birçok yayınında duvar resimlerinin yalnızca çizim ve

1970'lerde I. Wallerstein'in ortaya attığı ve sosyal bilimlerde taze bir nefes olarak ortaya çıkan "modern dünya sistemi" yaklaşımı, az gelişmişliğin nedenlerini modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak, değişmez kültürel nedenler yerine Batı'nın ticari faaliyetlerinin dünyada yaygınlaşmasında arıyordu. Wallerstein'a göre 16. yüzyıldan sonra Batı dışındaki bölgeler, Batı ticaretinin gereksinmelerine tabi kılınmış ve toplumsal dönüşümleri, kurumları bu gereksinimler doğrultusunda biçimlenmişlerdir[114]. 1980'lerden beri arkeoloji alanında gelişen eleştirel tartışmalar, tarafsız olduğu iddia edilen arkeolojik anlatıların, her zaman, birilerinin, şimdiki zaman üzerine dönen iktidar mücadelelerinde üstünlüğü elinde bulunduranların işine yaradığını ortaya koydu. Oysa arkeoloji yalnızca, özgül sosyo-politik süreçlerle yoğrulduğu ve bu süreçlerin taşıyıcısı olan kurumların himayesinde geliştiği için değil; ürettiği nesne ve bilgilerle günümüz dünyasında etkide bulunduğu için de "kurtulması mümkün olmayan politik bir boyuta sahiptir"[115]. Arkeolojinin bugün gündeme getirilmesi gereken en önemli sorunsalı -ki kendi geleceği de bu sorunun içinde yatmaktadır- bilimsel bilginin toplumsal olarak tüketilebilir bir tarafının henüz olmadığıdır[116].



tasvirlerinin yer aldığını, fotoğrafların ise bulunmadığını belirten Zangger, Mellaart'ı sahtecilikle suçladı (http://aktuelarkeoloji.com.tr/sansasyonel-haberler-basina-sunulan-hikayeler-ve-arkeoloji. Erişim Tarihi 24/01/2019).

[114] İslamoğlu, 2010: 28-299.

[115] Boren, 2019: 7-8.

[116] Erdur, 2013: xxxvii.

**KAYNAKÇA**

AKSOY, B., 2015. "Semptom ve Hastalığı Birbirinden Ayırabilmek -ya da Türk Arkeolojisinin Suni Bir Sorunu Olarak- "Alman Ekolü", *(Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner)*, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 1-11.

AKURGAL, E., 2002. Bir Arkeoloğun Anıları. (2. Baskı). Tüba Yayınları, Ankara.

ALP, S., 2001. Hitit Çağında Anadolu. Tübitak Yayınları, Ankara.

ARSEBÜK, G., 2014. Geçmişe Doğru Bir Bakış (Fosil İnsanın Gündelik Yaşamından Bazı Kesitler). Ege Yayınları, İstanbul.

BAYSAL, A., 2015. "*Arkeolojide İletişim Ağı (Network) ve Sosyal Organizasyon*", (Tematik Arkeoloji Serisi 2), TAS 2. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 11-29.

BOARDMAN, J., 2005. Yunan Sanatı. (Çev. Y. İlseven), Homer Yayınları, İstanbul.

BORDREUIL, P. - CHATONNET, F. B. - MICHEL, C., 2015. Tarihin Başlangıçları. (Çev. L. Başaran), Alfa Yayınları, İstanbul.

BOREN, A., 2019. "Arkeolojinin Politikası ve Etiği". *Arkeoloji Tarihin ve Kültürün Yapılandırılması. (Der. A. Boren)*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 7-14.

BOTTERO, J. - STEVE, M. J., 2013. Evvel Zaman İçinde Mezopotamya. (6. baskı), (Çev. A. Tatlıer). YKY Yayınları, İstanbul.

BRAIDWOOD, R. J., 1995. Tarih Öncesi İnsan. (Çev. B. Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BRAUDEL, F., 2013. Bellek ve Akdeniz Tarih Öncesi ve Antik Çağ. (2. baskı), (Çev. A. Berktay). Metis Yayınları, İstanbul.

BREASTED, J. H., 1916. Ancient Times a History Of The Early World. Ginn and Company Pro Prietors, Boston.

BREISACH, E., 2009. Tarih Yazımı. (Çev. H. Kocaoluk). YKY Yayınları, İstanbul.

CAN, B. - IŞIKLI, M., 2013. "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bilimlerinin Kurumsal ve Kuramsal Birlikteliği Üzerine". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt:6 Sayı: 25.* ss. 170-177.

CANDAN, A. S., 2015. "Tarih Derslerinde Kavram Öğretimi". (*Tarih Öğretim Yöntemleri, Ed. M. Demirel). (2. baskı)*. Pegem Yayınları, Ankara, ss. 55-71.

CARR, E. H., 2011. Tarih Nedir? (14. baskı), (Çev. M. G. Grtürk). İletişim Yayınları, İstanbul.

CHILDE, G., 2006. Kendini Yaratan İnsan. (8. baskı), (Çev. F. Ofluoğlu). Varlık Yayınları, İstanbul.

CHILDE, G., 2009. Tarihte Neler Oldu. (5. baskı), (Çev. A. Şenel ve M. Tunçay). Kırmızı Yayınları, İstanbul.

CHILDE, G., 2010. Doğunun Prehistoryası. (3. baskı), (Çev. Ş. A. Kansu). TTK Yayınları, Ankara.

CHILDE, G., 2019. Geçmişi Bir Araya Getirmek. Arkeolojik Verilerin Yorumlanması. (Çev. C. C. Aydın). Alfa Yayınları, İstanbul.

ÇAYKARA, E., 2003. Arkeolojinin Delikanlısı, "Muhibbe Darga Kitabı". (2. baskı). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

ÇEVİK, Ö., 2005. Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, Ç., 2015. "Kültür Tarihçiliği Kıskacında Türkiye Arkeolojisi: Arkeolojiye Kanatlarını Verebilir miyiz?", (*Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner)*. Ege Yayınları, İstanbul. ss. 13-23.

ÇİLİNGİROĞLU, Ç., 2017. "Arkeolojide İlişkisel ve Simetrik Yönelimler", *(Arkeolojik Şeyler, Yay. Haz. G. Duru, K. Eren, E. Koparal), TAG 2 Türkiye Serisi*. Ege Yayınları, İstanbul ss. 51-65.

DARWIN, C., 2019. Türlerin Kökeni.(Çev. B. Kılıç), Alfa Yayınları, İstanbul.

DİKKAYA, F., 2013. "Epistemolojik Bir Sorun Olarak Kazıbilim", *(Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss.183-192.

DOĞAN, İ. B., 2015. "Türkiye Arkeolojisi Antropolojiyle Barışır mı? Antropolojik Yaklaşımların Arkeolojiye Katkısı Üzerine Düşünceler", *(Değişen Arkeoloji 1. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri, Yay. Haz. Ç. Çilingiroğlu-N. P. Özgüner)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 83-94.

DOLUKHANOV, P., 1998. Eski Orta Doğu'da Çevre ve Etnik Yapı. (1. baskı), (Çev. S. Aydın). İmge Yayınları, Ankara.

DURING, B. S., 2016. Küçük Asya'nın Tarih Öncesi. (1. baskı), (Çev. A. Keskin).: Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

DURU, G. 2013., "Anadolu Arkeolojisi'nde Metrik ve Normatif Yaklaşımlar", *(Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru)*, (2. baskı). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 193-198.

DURU. G. 2017., "Geçmiş Geleceğin Çıkmazında", *(Arkeolojik Şeyler, Yay. Haz. G. Duru, K. Eren, E. Koparal), TAG 2 Türkiye Serisi*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 17-39.

DURU, G. - ÖZBAŞARAN, M., 2014. "Mekan, Bağlam ve Arkeolog". (*Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi TAS 1, Yay. Haz. Ö. Çevik-B. Erdoğu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 123-136.

EDER, C., 2009. "*Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi*". (Çev. A. Türker). Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt XXIV, Sayı I, Temmuz 2009. ss. 195-239.

ELİAS, N., 2000. Zaman Üzerine. (Çev. V. Ataman). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

EMİROĞLU, K. - AYDIN, S., 2003. Antropoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

ERDOĞU, B., 2014. "Türkiye Arkeolojisi'nde Yerleşim Sistemleri: Sorun ve Yöntemler". *(Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi TAS 1, Yay. Haz. Ö. Çevik-B. Erdoğu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 5-17.

ERDUR, O., 2013. "Türkiye'de Arkeolojinin Koşul ve Olasılıkları Üzerine Yeniden". *(Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru), (2. baskı*). Ege Yayınları, İstanbul, ss. XXXVİİ.

ESİN, U. 2004. "*Arkeolojik Terminolojide Bazı Sorunlar*". TÜBA-AR VII 2004. ss. 21-30.

FAGAN, B. 2019. Arkeolojinin Kısa Tarihi. (Çev. A. Yılmaz). Alfa Yayınları, İstanbul.

FARABİ. 2018., Mutluluğun Kazanılması. (Çev. A. Arslan). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

FOUCAULT, M. 2014. Bilginin Arkeolojisi. (2. Basım), (Çev. V. Urhan). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

FRANGIPANE, M., 2002. Yakındoğu'da Devletin Doğuşu. (Çev. Z. Z. İlkgelen). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

FEYERABEND, P. K., 1999. Yönteme Karşı. (Çev. E. Başer). Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

GADAMER, H. G., 2002. "Hermeneutik Refleksiyonun Kapsamı ve Fonksiyonu". (Retorik, Hermeneutik ve Sosyal Bilimler İnsan Bilimlerinde Retoriğe Dönüş, Çev. H. Arslan). Paradigma Yayınları, İstanbul.

GAMBLE, C., 2014. Arkeolojinin Temelleri. (1. baskı), (Çev. D. Kayıhan). Aktüel Arkeoloji Yayınları, İstanbul.

GATES, C., 2017. Antik Kentler. (2. baskı), (Çev. B. Cezar). Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

GÖKÇE, O., 2006. İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler. Siyasal Kitabevi, Ankara.

GÖKÇEK, L. G., 2015. Asurlular. Bilgin Yayınları, Ankara.

GÖLBAŞ, A., 2016. "Türk Arkeolojisinin Kuramı". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 46, Ekim 2016. ss. 302-316.

GÜN, Ö., 2014. "Araştırma ve Sorgulama Yöntemleri". (*Öğretim İlke ve Yöntemleri, Ed. F. Güneş), (1. baskı)*. Pegem Yayınları, Ankara, ss. 155-187.

HARARI, Y. N., 2018. 21. Yüzyıl İçin 21 Ders. (3. baskı), (Çev. S. Siral). Kolektif Yayınları, İstanbul.

HEIDEGGER, M., 1996. Aristotoles / Augustinus / Heidegger Zaman Kavramı. (Çev. S. Babür). İmge Yayınları, Ankara.

HEIDEGGER, M., 2004. Varlık ve Zaman. (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınevi, İstanbul.

HOBSBAWM, E. J., 2001. Tarih Üzerine. (2. baskı), (Çev. O. Akınhay). Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

HODDER, I., 2006. Çatalhöyük Leoparın Öyküsü. (1. baskı), (Çev. D. Şendil). YKY Yayınları, İstanbul.

HODDER, I. - HUTSON, S., 2010. Geçmişi Okumak/Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar. (3. baskı), (Çev. B. Toprak-E. Rona). Phoenix Yayınları, Ankara.

HODDER, I., 2018a. Dolanıklık. (Çev. B. C. Yılmazyiğit). Alfa Yayınları, İstanbul.

HODDER, I., 2018b. "Çatayhöyük'te Din İncelemesi: Disiplinlerarası Bir Deney". *(Çev. D. Şendil). Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği. (Ed. J. Fred ve I. Hodder)*. Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 13-51.

HUOT, J. L. - THALMAH, J. P. - VALBELLE, D., 2000. Kentlerin Doğuşu. (Çev. A. B. Girgin). İmge Yayınları, Ankara.

http://aktuelarkeoloji.com.tr/sansasyonel-haberler-basina-sunulan-hikayeler-ve-arkeoloji. (Erişim Tarihi 24/01/2019).

İSLAMOĞLU, H., 2010. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü. (2. baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.



JACOBS, J., 1970. The Economy of Cities. Vintage, New York.

JURSA, M., 2017. Babilliler. (Çev. F. G. Gerhold). Alfa Yayınları, İstanbul.

KALAYCI, T. 2018. "Arkeolojide Mekansal Teknolojiler: Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri". *Arkeolojide Temel Yöntemler (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 69-107.

KALKAN, E., 2015. Uruk Yayılım Kuramları. İstanbul: Ege Yayınları.

KANSIZOĞLU, H. B., 2014. "Güncel Öğretim Teknikleri". *(Öğretim İlke ve Yöntemleri, Ed. F. Güneş), (1. baskı)*. Pegem Yayınları, Ankara, ss. 325-371.

KARADAŞ, Y. - DEMİR, T., 2013. "Günümüz Türkiye'sinde Akademisyen Arkeologların Sosyal Profili ve Teorik Yönelimleri Üzerine Bir Anket Çalışması". TÜBA-AR 16/2013. ss. 133-143.

KARASAR, N., 2016. Bilimsel İrade Algı Çerçevesi İle Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler. (31. Basım). Nobel Yayınları, Ankara.

KAYAN, İ., 2018. "*Jeoarkeoloji ve Paleocoğrafya Araştırmalarının Arkeolojideki Yeri*". *Arkeolojide Temel Yöntemler (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu*). Ege Yayınları, İstanbul, ss. 17-67.

KEMİKSİZ, Ö., 2014. "Araştırma ve Sorgulama Yöntem*leri*". (Öğretim İlke ve Yöntemleri, Ed. F. Güneş), (1. baskı). Pegem Yayınları, Ankara, ss. 155-187.

KOPARAL, E., 2018. "Arkeolojide Yüzey Araştırmaları: Yöntem, Tarihçe ve Uygulama". *Arkeolojide Temel Yöntemler (Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 109-158.

KORTANOĞLU, R. E., 2018. Varlık ve Tapınak. Eski Yunan Tapınağının Kavramsal İnşası Üzerine Arkitektonik Bir Deneme. Bilgin Yayınları, Ankara.

KOYRE, A., 2000. Bilim Tarihi Yazıları. Tübitak Yayınları, Ankara.

KÖROĞLU, K., 2011. Eski Mezopotamya Tarihi. (6. baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.

KUHN, T. S., 1995. Bilimsel Devrimlerin Yapısı. (Çev. N. Kuyaş). Alan Yayıncılık, İstanbul.

KUHRT, A., 2009. Eski Çağ'da Yakın Doğu. (Çev. D. Şendil). Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

LYELL, CH., (1830, 1832, 1833). Principles of Geology, Being an Attempt to Explain the Former Changes of the Earth's Surface, *Vol. I-III* (London 1830, 1832, 1833).

LYELL, CH., (1863). *Geological Evidences of the Antiquity of Man* (London 1863).

MAISELS, C. K., 1999. Uygarlığın Doğuşu. (Çev. A. Şenel). İmge Yayınları, Ankara.

MATTHEWS, R., 2001. "*MS 21. Yüzyılda Disiplinler arası Arkeoloji*". (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 225-236.

ONURKAN, S., 2000. "Anadolu'da Eski Yunan ve Roma Arkeolojisi". Anadolu Uygarlıkları 2. Cilt. Görsel Yayınlar. ss. 418-432.

ÖKSE, A. T., 2007. "*Atatürk ve Türkiye'de Arkeolojinin Gelişmesi*", Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılına Armağan Kitabı. Kocaeli Üniversitesi Yayınları. ss. 181-192.

ÖKSE, A. T., 2019. "İşlev Analizlerinde Göstergelerin Yorumlanması: Gre Virike Örneği". *TAS 3. (Yay. Haz. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru, Z. Aktüre)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 71-88.

ÖZBAŞARAN, M. 2002. "Değişen Geçmiş". Atlas Sayı:113. ss. 164-173.

ÖZDEMİR, A., 2013. "Hayali Geçmiş: Arkeoloji ve Milliyetçilik, 1923-1945 Türkiye Deneyimi", *(Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Der. O. Erdur, G. Duru), (2. baskı)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 7-26.

ÖZDOĞAN, M., 2001. "Bir İdeoloji Olarak Arkeoloji", (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 138-150.

ÖZDOĞAN, M., 2006. Arkeolojinin Politikası ve Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZDOĞAN, M., 2008. "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", (12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem).: YKY Yayınları, İstanbul, ss. 9-20.

ÖZDOĞAN, M., 2011a. "Yazısız Zamanlar". Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası. 2011/01 (Ed. N. Karul). ss. 8-11.

ÖZDOĞAN, M., 2011b. "Arkeolojinin Yöntemleri". Arkeo Atlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası. 2011/01 (Ed. N. Karul). ss. 20-24.

ÖZDOĞAN, M., 2011c. Arkeolojik Kazılar Bilimsel Çalışma mı? Toprak Hafriyatı mı? Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

POINCARE, H., 1997. Bilimin Değeri. (4. baskı) (Çev. F. Yücel). Meb Yayınları, İstanbul.

POLATLAR, M. K., 1996. İnsanlığın Atılım Çağları. Ceylan Yayıncılık, İstanbul.

POLLOCK, S., 2017. Antik Mezopotamya Var Olmamış Cennet. (Çev. B. Esen). Sümer Yayınları, İstanbul.

PREUCEL, R. W., 2019. "Arkeolojik Göstergebilim". *Arkeoloji ve Göstergebilim. TAS 3. (Yay. Haz. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru, Z. Aktüre)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 3-20.



RENFREW, C., 2001. "Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi? Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru". (Cogito Arkeoloji: Bir Bilimin Katmanları), Sayı: 28. YKY Yayınları, İstanbul, ss. 238-255.

RENFREW, C. - BAHN, P., 2013. Arkeoloji Anahtar Kavramlar. (Çev. S. Somuncuoğlu). İletişim Yayınları, İstanbul.

RENFREW, C. - BAHN, P., 2017. Arkeoloji Kuramlar Yöntemler ve Uygulama. (7. edisyon, Türkçe 1. basım), (Çev. G. Ergin). Homer Yayınları, İstanbul.

ROAF, M., 1996. Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. (Çev. Z. Kılıç), Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi. İletişim Yayınları, İstanbul.

RONAN, C. A., 2003. Bilim Tarihi. Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi. (3. baskı). (Çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun). Tübitak Yayınları, Ankara.

SARLO, B., 2012. Geçmiş Zaman. Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma. (Çev. P. B. Charum ve D. Ekinci). Metis Yayınları, İstanbul.

SCHMIDT, K., 2007. Göbekli Tepe. (Çev. R. Aslan). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SEVİN, V., 1999. Yeni Assur Sanatı I Mimarlık. (2. baskı). TTK Yayınları, Ankara.

SAGONA, A - ZIMANSKY, P., 2015. Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri. (Çev. N. Başgelen, S. İ. Belik, M. Payne, H. Taşkıran). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SHAW, M. K. W., 2004. Osmanlı Müzeciliği. (Çev. E. Soğancılar). İletişim Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞEK, A. - PAMUK, A., 2011. "Tarih Yazıcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine Kısa Bir Bakış". *Tarih Nasıl Öğretilir? (Ed. M. Safran)*. Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, ss. 21-26.

TEBER, S., 1995. Doğanın İnsanlaşması. (3. baskı). Sorun Yayınları, İstanbul.

TEKİN, H., 2015. "Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları". Apad 1. Bilgin Yayınları, Ankara, ss. 89-112.

TEKİN, H., 2017. Tarih Öncesinde Mezopotamya, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

TOSH, J., 1997. Tarihin Peşinde. (Çev. Ö. Arıkan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

TRIGGER, B. G., 2014. Arkeolojik Düşünce Tarihi. (Çev. F. Aydın). Eski Yeni Yayınları, Ankara.

TROUILLOT, M. R., 2015. Geçmişi Susturmak Tarihin Üretilmesi ve İktidar. (Çev. S. O. Zeybek). İthaki Kuram Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, A., 2002. Hititler Devrinde Anadolu I. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜNLÜSOY, S., 2018. "Stratigrafik Yöntem". Arkeolojide Temel Yöntemler" (*Ed. S. Ünlüsoy, C. Çakırlar, Ç. Çilingiroğlu)*. Ege Yayınları, İstanbul, ss. 159-180.

WASON, P. K., 2018."Çatayhöyük'ün Neolitik Kozmosu". (*Çev. D. Şendil). Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği. (Ed. J. Fred ve I. Hodder).* Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 359-400.

WILLEY, G. R. – P. PHILLIPS, P., 1958. Method and Theory in American Archaeology (Chicago and London 1958).

YAKAR, J., 2007. Anadolu'nun Etno-arkeolojisi. (Çev. S. H. Riegel). Homer Yayınları, İstanbul.

YAKAR, J., 2014. Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları. Cilt 1, Homer Yayınları, İstanbul.

YETİLMEZSOY, D. B., 2006. Tarihöncesi Figürinlerin Yorumlanmasında Düşünsel ve Kuramsal Yaklaşımlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ZOROĞLU, L. K., 2013. "Arkeolojinin Doğuşu ve Kuramsal Gelişimi Konusunda Bir Deneme". Jeofizik Bülteni Arkeoloji Jeofiziği Sayı: 72. ss. 66-69.